

İlköğretim 5. Sınıf Öğrencilerinin Empatik Becerileriyle Aile İşlevleri ve Benlik Kavramları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Asuman Yüksel¹

Özet

Bu araştırmada ilköğretim öğrencilerinin empati, aile işlevleri ve benlik-kavramları arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma, 2003-2004 öğretim yılı güz döneminde Bursa Setbaşı İlköğretim okuluna devam eden 208 öğrenci (105 erkek, 103 kız) öğrenci üzerinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada öğrencilerin empati düzeylerini ölçmek üzere Çocuklar İçin Empati Ölçeği (Bryant, 1982), aile işlevlerini ölçmek üzere Aile Değerlendirme Ölçeği (Epstein ve ark., 1983), benlik-kavramlarını ölçmek üzere Piers-Harris Çocuklar için Benlik Kavramı Ölçeği (Piers-Harris, 1964) kullanılmıştır. Araştırmada öğrencilerin empati puanları ile aile işlevlerinin 7 boyutundan aldıkları puanlar ve benlik-kavramı puanları arasındaki ilişkiler Pearson Momentler Çarpımı formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Sonuçlar öğrencilerin empati, benlik kavramı ve aile işlevleri arasında olumlu yönde bir ilişki olduğunu göstermiştir. Elde edilen bulgular literatürdeki bulgular çerçevesinde tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Empati, benlik kavramı, aile işlevleri

The Relationship Between Empathy, Self-Concept and Family Functioning among 5th Grade Elementary Students

Abstract

The purpose of this study is to investigate the relationship between empathy, self-concept and family functioning among elementary students. Data were gathered from 208 (105 male, 103 female) from Bursa Setbaşı Elementary School, in 2003-2004 academic year, fall semester. Data were gathered by using Index of Empathy for Children (IEC; Bryant, 1982), Family Assessment Device Scale (FAD; Epstein, et al., 1983), and Piers-Harris Self-Concept Scale Child Form (PHCSCS; Piers-Harris, 1984). The relationship among the students' empathy scores, seven different family functions scores, and self-concept scores was calculated by using Pearson Product Moments correlation formula. The results showed that students' empathy was significantly related to self-concept and family functioning. The findings were discussed in the context of literature.

Key words: Empathy, self-concept, family functions.

¹ Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniv. Eğitim Fakültesi Psikolojik Dan. ve Rehberlik ABD, Bursa. E-posta: asumany@uludag.edu.tr

Giriş

Empati giderek aratan bir oranda kişilerarası etkileşim ve iletişimin birincil süreci olarak kabul edilmektedir. Zeka, bilişsel gelişim için ne kadar gerekliyse empati de kişilerarası iletişim için o derece önemlidir (Borke, 1982).

Empati kavramı tarihsel süreç içinde çok çeşitli biçimlerde tanımlanmıştır. Bazı yazarlar empatiyi temel bir bilişsel fonksiyon olarak düşünmüş ve karşısındakinin duygusunu anlama ve belirleme süreci olarak tanımlamışlardır (Barnett, 1990; Borke, 1971). Bazı yazarlar ise empatiyi duyuşsal bir tepki olarak ele almış ve bireyin karşısındaki kişinin hissettiklerinin aynısını hissetme yeteneği olarak tanımlamışlardır (Bernadett-Shapiro, Ehrensaft ve Shapiro, 1996; Feschbach ve Roe, 1968; Mehrabian ve Epstein, 1972). Bazı yazarlar da empatiyi tanımlarken bilişsel ve duyuşsal yönü bir arada kullanmışlardır (Davis ve Franzoi, 1991; Eisenberg ve Strayer, 1990; Hoffman, 1982). Empatiyi bilişsel ve duyuşsal yönü bir arada kullanarak tanımlayanlardan Eisenberg & Fabes (1998, s. 702) empatiyi “kişinin karşısındaki kişinin duygusal durumunu anlayarak tepki vermesi ve karşısındaki kişinin hissettiği ya da hissedebileceğini tahmin ettiği duyguyla aynı ya da oldukça benzer bir duyguyu hissetmesi” olarak tanımlamışlardır. Bu tanımda belirtilen başkalarının duygularını anlama ve paylaşma becerisinde duyguların paylaşımı duygusal, duyguların anlaşılması ise bilişsel yönü kapsamaktadır.

Empatide bireyin başkalarının duygularına karşı duyarlı davranarak bu duyguları tanıması, anlaması ve yorumlaması gerekmektedir. İnsanlar söylemeden, onların duygularını anlayabilmek empatinin özünü oluşturur. Empatik olmak, diğer insanları duygusal anlamda okumak anlamına gelmektedir (Moller, 2000).

Tüm sosyal becerilerin temeli olan empati çocukların büyük çoğunluğunda doğuştan oluşmaktadır. Empati ayrıca çocukluğun önemli gelişimsel görevlerindedir. Başkalarının duygularını daha iyi tanımlayabilen ve onlarla empati kurabilen çocuklar arkadaşları ve öğretmenleriyle ilişkilerinde sosyal olarak daha yetenekli görülmektedirler. Güçlü empati yeteneği olan çocuklar saldırganlığa daha az eğilimli, yardımlaşma ve paylaşma gibi sosyal davranışlara daha yatkın olmaktadır. Empatik çocuklar akranları ve büyükleri tarafından daha fazla sevilmekte, okulda ve işlerinde daha başarılı olmaktadır (Denham ve Burger, 1991; Denham ve Holt, 1993).

Empatik tepkinin (ilginin) ilk olarak kaç yaşında gösterildiği hala net değildir. Yeni doğan bebekler, diğerinin sıkıntısına tepki veriyor gibi gözükse de örneğin diğer bebeğin ağlamasını duyduklarında ağlamayla tepki vermeleri gibi ancak hayatın bu döneminde bebeğin gösterdiği bu ağlama tepkisinin empatik sıkıntı tepkisi mi (Sagi ve Hoffman, 1976) yoksa öğrenilmemiş, doğuştan gelen ağlama tepkisi mi (Simner, 1971) olduğu şüphelidir. Empatik tepki için gerekli olan şey, çocukların kendileriyle diğer kişi arasındaki farkı bilmeleri ve başkasının perspektifini alabilmeleridir. Aksi takdirde empati sadece sıkıntının pasif bir yansıması olmakta ve kendini rahatlatma davranışına yardımcı olmaktadır. İki yaşında empatinin gelişimi için duygusal ve bilişsel koşullar ortaya çıkmaya başlamaktadır (Kagan, 1981; Kagan ve Lamb, 1987; Lamb, 1991; Zahn-Waxler,

Robinson ve Emde, 1992). Bu yüzden ikinci yaşın ikinci yarısında empatik tepkide bireysel farklılıklar gözlenebilmektedir.

Küçük yaştaki çocuklarda empatinin ifadesi farklılaşmaktadır. Tek yumurta ve çift yumurta ikizleriyle yapılan bir çalışmada, bu bireysel farklılıkların bir kısmının genetik faktörlerle açıklanabileceğini göstermiştir. Empatinin kalıtımla (genetikle) olan ilişkisi tahmini olarak .30- .40 arasındadır (Zahn- Waxler, Radke- Yarrow, Wagner, ve Chapman, 1992). Farklılıkların büyük bir bölümü kalıtımla açıklansa da çevresel faktörlerin etkisi de göz ardı edilemez. Çevresel faktörler içinde en önemli faktörlerden birisi ailedir.

Toplumun en küçük birimi olan ailenin, insan yaşamında önemli bir yeri vardır. Kişilerin beden ve ruh sağlığı için gerekli sevgi, şefkat, yakın ilgi ve bakım bulabilecekleri en doğal ortam ailedir. Bireyin yaşamından doyum sağlaması, işlevlerini etkili bir biçimde yerine getirmesi ve yaşadığı topluma yararlı bir kişi olarak yetişmesi öncelikle aile ortamında gerçekleşir. Çocuğun anne babayla olan ilişkisi; diğer bireylere, nesnelere ve tüm yaşama karşı aldığı tavırların, benimsediği tutum ve davranışların temelini oluşturur. Anne babanın ve ailedeki diğer bireylerin çocukla olan etkileşimi, çocuğun aile içindeki yerini belirler. Kişilerin sağlıklı bireyler olmaları yaşadıkları ailenin işlevlerini sağlıklı biçimde yerine getirmesi ile mümkündür (Bulut, 1993).

Aile biyolojik, sosyolojik ve psikolojik yapısı dolayısıyla birey ve toplumun ihtiyaçları olan üreme, korunma ve barınma, sevmeye ve sevilme, sevgiyi paylaşma, bağımlı ve bağımsız olma, ait olma, statü edinme, güven, kendini gerçekleştirme, çocukların bakımı ve eğitimi, toplumsal töre ve ideallerin, kazanılan mal ve bilgilerin yeni nesillere aktarımı gibi pek çok görevi yerine getirmektedir. Aileler toplumdan topluma ve aynı toplum içinde farklılık gösterse de işlevleri üreme yoluyla neslin devamlılığını sağlama, üyelerinin sosyal, psikolojik, ekonomik ve eğitimsel doyumlarını sağlamak şeklinde evrenselleşmiştir (Özgül, 2001).

Ailenin işlevlerini beklenen düzeyde yerine getirmesi ile sağlıklı olma eşanlamlı olarak düşünülebilir. Sağlıklı işlevlere sahip aileler aile içi iletişime, karşılıklı saygı ve işbirliğine önem vermekte, çatışmaların iyi bir iletişim ve saygı ile önemli izler bırakmadan halledileceğine inanmakta, üyeleri aile içinde bağımsız bir kişi olarak hareket edebilmektedir (Bulut, 1993). Sağlıksız aile ise üyeleri birbirleriyle az konuşan, açık bir iletişime sahip olmayan, sorunlara birlikte çözüm aramayan, sınırların iç içe geçtiği, katı kuralları olan, üyeleri birbirlerinden izole olmuş ya da aşırı derecede iç içe geçmiş, otoritenin egemen olduğu, ihtiyaçlarının yeterince karşılanmadığı ailedir.

Yurt dışında yapılan çalışmalar empatinin gelişiminde çocuğun sağlıklı aile içinde yetişmesinin önemli olduğunu göstermektedir. Empatinin erken temellerinden biri bebek ve ona bakan kişi arasındaki yoğun duygusal ilişkiyle ilgilidir. Sullivan, çocuğun başkalarının duygularına empatik yaklaşımının, annenin duyu ve ruh hali ile erken bir birliktelikten doğduğunu iddia etmiştir (Barnett, 1987). Anne-baba ve çocuk arasında sıcak ve güvenli bağlanma ilişkisi olduğunda ailenin duyarlılığı empatik ilginin uyanmasını arttırabilmektedir (Van Ijzendoorn, 1997). Duyarlı davranış sergileyen aileler, bebeklerine empatik ilgi için ilk ve çok

güçlü model olmaktadır (Robinson, Zahn- Waxler ve Emde, 1994). Barnett (1987) empatinin gelişiminin büyük ölçüde aile çevresi içinde oluştuğunu belirtmiştir. Barnett'e göre aile çevresi; (1) çocuğun kendi duygusal ihtiyaçlarını doyumakta, (2) çocuğu değişik duygular yaşaması ve hissetmesi için desteklemekte ve (3) çocuğun duygusal duyarlılığı ve istekliliği destekleyen kişileri gözlemesi ve iletişime girmesi için seçenekler sağlamaktadır.

Çocuğun empati gelişiminde ailenin samimiyeti önemlidir. Aile samimiyeti genellikle anne ve babanın çocukla iletişimde ona gösterdiği tutumun bir yönü olarak görülmektedir (Darling ve Steinberg, 1993). Samimiyet, anne ve babanın çocuğun ihtiyacına destekleyici, sevecen ve duyarlı olan genel eğilimlerinin yansımasıdır ve aynı zamanda çocuğa karşı direkt olarak olumlu duygu ve davranışların gösterilmesidir. Hoffman'a (1982) göre, ailenin samimiyeti çocuğun kendi duygusal ihtiyaçlarını karşılayarak çocukta empatinin gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Ailenin destekleyici ve samimi olmasıyla çocukların empatisi arasında olumlu ilişkinin olduğu bulunmuştur (Bryant ve Crockenberg,1980; Eberly, Montemayor ve Flannery, 1993; Frankel, Lindahl ve Harmon,1992; Janssens ve Gerris, 1992; Rigby, 1993; Robinson, Zahn-Waxler ve Emde, 1994).

Ailenin samimiyetiyle ailenin empatisi arasında bir ilişki olması da söz konusudur. Empatik olmayan, samimi ve duyarlı ailelerin olmasını düşünmek oldukça güçtür. Ayrıca ailenin empatisiyle çocukların empatisi arasında da olumlu yönde bir ilişki olduğu söylenebilir (Barnett, Howard, King ve Dino,1980; Eisenberg, Fabes, Schaller, Carlo ve Miller, 1991; Fabes, Eisenberg ve Miller, 1990; Trommsdorff, 1995).

Ailenin çocuğun empati gelişiminde diğer önemli faktör ailenin çocuğa duygularını açıkça ifade etmesidir. Genelde duygularını ifade eden ailelerden gelen çocuklar, kendileri de duygularını ifade etme eğilimindedirler. Bunun nedeni, aile üyeleri tarafından biyolojik devamlılık (kalıtım) olabilir ya da çocukların anne ve babalarıyla etkileşimlerinde anne ve babalarını taklit etmeleri ve duygusal bulaşma olabilir. Dolayısıyla olumlu ya da olumsuz duyguları daha fazla yaşayabilen ve ifade edebilen çocuklar muhtemelen diğerlerinin duygularını daha iyi hissedebilirler ve duygularını daha az ifade eden çocuklardan daha fazla empatiktirler (Roberts ve Strayer, 1996). Barnett, Howard, King ve Dino (1980). Strayer ve Roberts (2004)'in yapmış oldukları bir araştırmada, aile içinde duyguların ifade edilmesi ile çocukların empatisi arasında olumlu ilişki olduğu bulunmuştur.

Çocuğun empatik olmasında etkili olabilecek aileyle ilgili bir başka unsur, anne -babanın çocuğa karşı kullandığı disiplin yöntemidir. Yapılan araştırmalarda, anne-babanın uyguladığı disiplin yöntemiyle çocuğun empatisi arasında güçlü ilişkiler olduğu bulunmuştur (Krevans ve Gibbs,1996; Radke -Yarrow ve Zahn-Waxler, 1984). Anne-babanın, çocuğun değiştirilmesi gereken davranışıyla ilgili gerekli açıklamayı yapmasını, nedenleri açıkça belirtmesini içeren disiplin tekniği çocuğun empatik eğilimlerini desteklemektedir. Hoffman (1975) da, çocuğun hareketlerinin bir başkasına zarar verdiği durumlarda zarar gören kişinin sıkıntısına dikkat çeken ve çocuğun kendini onun yerine koyması için cesaretlendiren bu tekniğin çocukta empatiyi arttırabileceğini belirtmiştir. Yapılan araştırmalarda

anne-babaların davranışlarını değiştirmede bu şekilde açıklayıcı disiplin yöntemini uyguladığı çocukların empati düzeyinin, anne-babalarının baskıcı, cezalandırıcı disiplin yöntemi uyguladığı çocukların empati düzeyinden daha yüksek olduğu bulunmuştur (Bar-Tal, Nadler ve Blechman, 1980; Janssens ve Gerris,1992; Krevans ve Gibbs, 1996). Benzer şekilde, baskıcı ve otoriter anne-baba tutumuyla çocukların empatisi arasında olumsuz yönde ilişki olduğu bulunmuştur (Dekovic ve Janssens,1992; Çetin, 2008).

Hoffman'ın (1975) empati gelişim anlayışına göre diğerlerine karşı empatik ilginin temelinde; rol alma becerilerinin, kişi sürekliliğinin ve benlik kavramının farklılaşmasının derece derece gelişmesi yatmaktadır. Empati, hem kendini hem de diğerlerini anlamayı içeren bir beceridir (Goldstein ve Michaels, 1985). Empatinin ortaya çıkmasında kendini tanımanın belirli bileşenleri önemli rol oynamaktadır. Bu nedenle benlik kavramının oluşması çok önemlidir.Yapılan araştırmalar diğeriyle empati kurabilmek için, kişinin kendi benliğini diğerininkinden ayırt etmesi gerektiğini göstermektedir (Eisenberg ve Fabes, 1990). Olumlu benlik kavramının empatinin gelişiminde önemli olabilecek bir yönü, bireyin kendini bağımsız ve yetenekli bir yardımcı olarak algılamasıdır (Barnett, Thompson ve Pfeifer,1985). Olumlu bir benlik kavramını ve yeteneklilik hislerini geliştiren yaşantılar empatinin gelişimini destekleyebileceği gibi; sert, sevgisiz ve sağlıklı benlik kavramına zarar veren şekillerde davranılan çocukların da başkalarının duygularından haberdarlık ve bu duygulara hassasiyet göstermeye daha az eğilimli olmaları beklenir (Barnett,1990). Camras, Grow ve Ribordy 'nin (1983) 3-6 yaş arası 17 hor görülmüş ve 17 hor görülmemiş çocuğun davranışlarını karşılaştırdıkları araştırmada duygusal yüz ifadelerini tanımlamada hor görülmüş çocukların diğerlerine göre daha çok hata yaptığı bulunmuştur. Yapılan araştırmalarda, empatik çocukların benlik kavramlarının empatik olmayan çocuklara göre daha olumlu olduğu da bulunmuştur (Larrieu ve Mussen, 1987; Strayer 1980; Feshbach, 1982; Rigby ve Slee, 1993). Ülkemizde de Çetin (2008)'in yaptığı araştırma da özsaygı düzeyi yüksek olan çocukların empatik becerilerinin de yüksek olduğu bulunmuştur. Olumlu benlik kavramına sahip, kendileriyle ilgili olumlu düşünen çocuklar kendi ihtiyaçları karşılandığı için başkalarının ihtiyaçlarına, duygularına odaklanabilmektedirler.

Yurtdışında çocukların empati gelişimini etkileyen faktörlerle ilgili pek çok araştırma yapılmasına rağmen ülkemizde bu konudaki araştırmalar çok sınırlıdır. Empatik becerinin geliştirilebilmesi için bu becerinin hangi değişkenlerle ilişkili olduğunun saptanması gerekir. Bu amaçla bu araştırmada empati ile benlik kavramı ve aile işlevleri arasındaki ilişkiye bakılacaktır.

İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileriyle aile işlevleri ve benlik kavramları arasındaki ilişki düzeylerini belirlemeye çalışan bu araştırmada aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

1) İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileri, aile işlevleri ve benlik saygıları cinsiyetlerine göre değişmekte midir?

2) İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileriyle aile işlevleri ve benlik saygıları arasındaki ilişki var mıdır?

Yöntem

Öğrencilerinin empatik becerileriyle aile işlevleri ve benlik saygıları arasındaki ilişki düzeylerini belirlemeyi amaçlayan bu çalışmada ilişki tarama modeli kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu 2004-2005 öğretim yılında Bursa şehir merkezinde bulunan Setbaşı İlköğretim Okulu'nda 5. sınıfa devam eden toplam 208 öğrenci oluşturmaktadır. Öğrencilerin 103'ü kız, 105'i erkektir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada Aile Değerlendirme Ölçeği, Piers-Harris Çocuklar İçin Benlik Kavramı Ölçeği ve Çocuklar için Empati Ölçeği olmak üzere toplam üç ölçek kullanılmıştır.

Aile Değerlendirme Ölçeği (ADÖ): ABD'de Brown University ve Buttler Hospital tarafından Aile Araştırma Programı çerçevesinde geliştirilmiş olup, ailenin hangi konularda işlevlerini yerine getirebildiğine ilişkin algıyı ölçen bir araçtır. Ölçek Bulut (1990) tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. 12 yaş ve üzerindeki aile üyelerine uygulanan ADÖ 7 alt ölçekten oluşmaktadır. Bu alt ölçekler; problem çözme, iletişim, roller, duygusal tepki verebilme, gereken ilgiyi gösterme, davranış kontrolü ve genel fonksiyonlardır. Dörtlü Likert tipi ölçek formatında hazırlanmış olan araca cevaplayıcılar hiç katılmıyorum= 4'ten tamamen katılıyorum= 1'e kadar uzanan derecelmeye göre yanıt verebilmektedirler. Ölçeği oluşturan maddelerde iki tür ifade bulunmaktadır. Bunlar sağlıklılık ve sağlıksızlık gösteren ifadelerdir. Bazı maddelerde "tamamen katılıyorum" seçeneği sağlıklı aile işlevlerini gösterdiği halde, diğerlerinde "hiç katılmıyorum" seçeneği sağlıksızlık göstergesi olmaktadır. Örneğin, "tamamen katılıyorum" seçeneği 34. maddede sağlıksız aile işlevini, 26. maddede ise sağlıklı aile işlevini göstermektedir. Ölçek puanları 1.00 (sağlıklılık) ile 4.00 (sağlıksızlık) arasında değişmektedir. ADÖ'nin değerlendirilmesinde her birey için bir alt ölçekten alınan toplam puanın o alt ölçekteki soru sayısına bölünerek ortalama puanın elde edilmesiyle olmaktadır. Her kişi için yedi ortalama puan elde edilmektedir. Aile puanları ise bir ailedeki aile üyelerinin her alt ölçekten aldıkları puanların ortalaması alınarak bulunmaktadır. Puanların yüksekliği bireyin aile işlevleri düzeyinin sağlıksız olduğunu göstermektedir.

ADÖ ölçeğinin güvenilirliği, iç tutarlılık ve puan değişmezliği açısından incelenmiştir (Bulut, 1990). Ölçeğin iç tutarlılığı Cronbach alfa katsayıları hesaplanarak yapılmış, güvenilirlik katsayıları ,38 ile ,86 arasında bulunmuştur. Test- tekrara test güvenilirlik tekniği ile üç hafta arayla alt ölçekler için kullanılan korelasyon değerleri ,62 ile ,90 arasında değişmektedir. Ölçeğin geçerliği, yapı ve uyum geçerliği incelenerek araştırılmıştır. Ölçeğin ayırt edici geçerliği bilinen grupların karşılaştırılması tekniğiyle ve iki ayrı çalışmayla sınanmıştır. Bu çalışmaların ilkinde ölçeğin bütünü ve alt ölçekler için bulunan t değerlerinin (3.07-5.16, p<.001) ve ikincisinde bulunan t değerlerinin (5.65, p<.01 ve 24.09, p<.0001) anlamlı olduğu bulunmuştur. Ölçeğin uyum geçerliği için evliliği devam eden 25

kişiye ADÖ'nin genel fonksiyonlar alt ölçeği ile Evlilik Yaşam Ölçeği birlikte uygulanmış, korelasyon katsayısı .66 ($p < .001$) olarak bulunmuştur.

Piers-Harris Çocuklar İçin Benlik Kavramı Ölçeği: Piers-Harris Benlik Kavramı Ölçeği, 9-16 yaş grubunun benlik kavramını ölçmek amacıyla 1964 yılında Piers ve Harris tarafından Amerika'da geliştirilmiştir. Ölçeğin İngilizce'den Türkçe'ye çevirisini Çataklı ve Öner (1986-1987) yapmıştır. 80 tane tanımlayıcı ifadeden oluşan ölçekte ifadeler "evet" ya da "hayır" şeklinde yanıtlar verilmektedir. Bir bireyin bu ölçekten alabileceği puan 0-80 arasındadır. Bireysel ve grupça uygulanabilen ölçek yanıt anahtarları ile puanlanmaktadır. Yüksek puan bireyin kendi hakkında olumlu, düşük puan ise olumsuz duygular beslediği anlamına gelmektedir. Türkçeleştirilmiş Piers-Harris Benlik Kavramı Ölçeğinin güvenilirlik çalışmasında iki ayrı sosyo-ekonomik düzeye sahip, kız ve erkek, ilkokul ve ortaokul öğrencilerinden yararlanılmıştır. Elde edilen güvenilirlik katsayıları (ortalama $r = .87$) ve iç tutarlık katsayıları (tüm ömeklem için Kuder-Richardson 20 formülüyle $r = .89$) yeterli düzeyde bulunmuş; ölçeğin yapı geçerliği için de toplam 1388 öğrenciye Piers-Harris Çocuklar İçin Benlik Kavramı Ölçeği ile Sınav Kaygısı Envanteri uygulanmıştır. İki ölçek arasındaki korelasyonlar (ikinci kademe için $- .50$, lise için $- .47$), .01 düzeyinde anlamlı bulunmuştur (Çataklı ve Öner, 1986-1987).

Çocuklar için Empati Ölçeği: Bryant (1982) tarafından geliştirilen ölçek, Türkçe'ye Yüksel (2003) tarafından uyarlanmıştır. 7-13 yaş arasındaki çocuklara uygulanan ölçek 20 maddeden oluşmakta, maddelere evet ya da hayır şeklinde yanıtlar verilmektedir. Bir çocuğun bu ölçekten alabileceği puan 0-20 arasındadır. Çocuklar İçin Empati Ölçeğinin güvenilirliği iç tutarlılık katsayısının hesaplanması ve test-tekrar test tekniğiyle araştırılmış; ölçeğin iç tutarlılık düzeyi ile ilgili olarak Cronbach Alpha Katsayısı .70, ölçeğin kararlılık düzeyi ile ilgili olarak $r = .694$ ($p < .001$) olarak hesaplanmıştır.

Ölçeğin yapı geçerliğini belirlemek için yapılan faktör analizinde Temel Bileşenler Analizi (Principal Component Analysis) yapılmış, maddelerin faktör yüklerinin büyük ölçüde birinci faktörde yoğunlaştığı anlaşılmıştır. İki maddenin ölçekten çıkarılmasına karar verilmiştir. Sonuçta ölçek 20 maddeden oluşmuştur (Yüksel, 2003).

İşlem

Bu çalışmada kullanılan Aile Değerlendirme Ölçeği, Piers-Harris Çocuklar İçin Benlik Kavramı Ölçeği ve Çocuklar İçin Empati Ölçeği araştırmacının gözetimi altında öğrenciler tarafından doldurulmuştur. Uygulama rehberlik ders saati içerisinde okul rehber öğretmenin yardımlarıyla yapılmış, öğrencilere ölçekleri nasıl dolduracakları hakkında bilgi verilmiştir. Öğrenciler ölçekleri grup içerisinde topluca doldurmuşlardır.

Verilerin Analizi

Verilerin analizinde SPSS 11.0 programı kullanılmıştır. Araştırmada istatistiksel anlamlılık düzeyi .05 olarak kabul edilmiştir. İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileri, aile işlevleri ve benlik saygılarının cinsiyetlerine göre

değişmekte olup olmadığını belirlemek amacıyla, dağılımın parametrik (normal) olmaması sebebiyle Mann-Whitney U testi; empatik becerileriyle aile işlevleri ve benlik saygıları arasında ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla Pearson Momentler Korelasyonu kullanılmıştır.

Bulgular

Cinsiyete göre puan dağılımının normal dağılım gösterip göstermediği Kolmogorov-Smirnov testi ile test edilmiştir. Kolmogorov-Smirnov testi sonuçları Tablo 1'de verilmektedir.

Tablo 1. Kolmogorov-Smirnov testi sonuçları

Ölçek	Faktör	K-S	P
Empati	--	1,53	,017*
Benlik Kavramı	--	1,36	,048*
Aile Değerlendirme	1. Faktör	1,27	,076
	2. Faktör	1,41	,037*
	3. Faktör	1,28	,072
	4. Faktör	1,87	,002*
	5. Faktör	1,73	,005*
	6. Faktör	1,05	,216
	7. Faktör	1,26	,082

* $p < 0,05$

Tablo 1'de görüldüğü gibi, Kolmogorov-Smirnov testi ağırlıklı olarak anlamlı çıkmıştır. Bu testin anlamlı çıkması dağılımın parametrik dağılım göstermediğini ortaya koymaktadır (Akgül ve Çevik, 2003). Uygulanan ölçekler içerisinde sadece aile değerlendirme ölçeğinin 6 ve 7. faktörleri normal dağılım göstermektedir. Ancak uygulanan diğer iki ölçek ve Aile Değerlendirme Ölçeğinin diğer faktörleri non-parametrik bir dağılım göstermektedir. Bu sonuçlar dağılımın normal dağılım göstermediğini (non-parametrik olduğunu) ortaya koymaktadır.

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileri, aile işlevleri ve benlik kavramlarının cinsiyetlerine göre değişip değişmediğini belirlemek amacıyla yapılan analizlerde, dağılımın parametrik olmaması sebebiyle Mann-Whitney U testi kullanılmıştır.

Tablo 2. Cinsiyete göre ilköğretim öğrencilerinin empatik becerileri, aile işlevleri ve benlik kavramlarına ilişkin Mann-Whitney U testi sonuçları

Empati					
Cinsiyet	N	X	Ss	U	p
Kız	103	13,98	3,02	3835,00	,000*
Erkek	105	12,44	3,03		
Benlik Kavramı					
Cinsiyet	N	X	Ss	U	p
Erkek	103	58,85	9,90	4821,50	,177
	105	57,21	9,70		
Aile Değerlendirme					
Cinsiyet	N	X	Ss	U	p
Kız	103	1,77	0,34	4238,50	,007*
Erkek	105	1,88	0,29		

* $p < 0,05$

Tablo 2'ye bakıldığında, kızların empati düzeyinin erkeklerden yüksek olduğu, ayrıca kızların aile işlevleri düzeyinin de erkeklerden daha sağlıklı olduğu ortaya çıkmıştır..

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileriyle aile işlevleri ve benlik kavramları arasında ilişki olup olmadığına ilişkin analizler Pearson Korelasyon Katsayısı ile incelenmiş, sonuçlar Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3. İlköğretim öğrencilerinin empatik becerileriyle aile işlevleri ve benlik kavramları arasında ilişki

	Benlik Kavramı	Aile Değerlendirme Ölçeği							
		1. Faktör	2. Faktör	3. Faktör	4. Faktör	5. Faktör	6. Faktör	7. Faktör	Tüm Ölçek
Empati	r	r	r	r	r	r	r	r	r
	.235	-,086	-	-	-	-	-,175*	-	-
		,271***	,243***	,211**	,220**		,312***	,300***	

***p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05

Tüm öğrenciler göz önüne alındığında aile işlevleri, empati ve benlik kavramı arasındaki ilişkiye bakılmıştır. Burada empati ve benlik kavramı arasında olumlu bir ilişki bulunmuştur. Ayrıca empati ile aile işlevleri arasında da olumlu bir ilişki belirlenmiştir. Sadece bu ölçeğin 1. alt ölçeği (problem çözme) ile bir ilişki bulunamamıştır.(ne ile arasında ilişki bulunmamıştır???) Bu sonuçlar gösteriyor ki empati düzeyi yüksek olan öğrencilerin benlik algıları da daha sağlıklıdır. Yine empati düzeyi yüksek olan öğrencilerin aileleri ile olumlu ilişkileri olduğu tespit edilmiştir.

Tartışma

Araştırmanın sonucuna göre kız öğrencilerin empati düzeyi erkek öğrencilerin empati düzeyinden yüksek bulunmuştur. Bu bulgu diğer araştırma sonuçlarıyla da tutarlıdır. İlgili literatür incelendiğinde her yaş grubundaki kızların özellikle duygusal empati düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğuna ilişkin bulgulara rastlanmaktadır (Barnett ve ark., 1980; Borden, Karr ve Caldwell-Colbert, 1988; Eisenberg-Berg ve Mussen, 1978; McDevitt, Lennon ve Kopriva, 1991; Mills ve Grusec, 1989; Siegal, 1985). Kızların erkeklere göre daha empatik olmasını şu nedenlerle açıklayabiliriz; Aileler kız ve erkek çocuklarını farklı duygusal yaklaşımlarla eğitmektedirler (Brody ve Hall, 1993). Kızlara ve erkeklere duygularla baş etme konusunda verilen dersler de çok farklıdır. Örneğin, Brody ve Hall (1993) yaptıkları bir çalışmada, anne-babaların duygularını (öfke hariç) kızlarıyla oğullarından daha fazla konuştuklarını saptamışlardır. Erkek çocuklarla ise genellikle öfke duygularının neden ve sonuçları hakkında konuşulmaktadır. Aynı yazarlar kızların dil yetisinin erkeklerden daha erken geliştiğini ve bunun kızların duygularını açıklamak ve başkalarının duygularını anlamakta daha çabuk ustalaşmalarına yol açtığını ifade etmişlerdir. Duygularını ifade etmek için teşvik görmeyen erkek çocuklar ise hem kendi hem de başkalarının duygularını anlamada

zorluk çekmektedirler. Ayrıca Türk toplumunda kız çocuklarının yetiştirilme tarzının da kız öğrencilerin daha empatik olmasında önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Kız çocukları erkeklere göre daha uyumlu ve daha anlayışlı olma konusunda çevre tarafından yönlendirilmektedir. Bu ise kızların empati kurmasını kolaylaştırıcı nedenler arasında sayılabilir.

Araştırmada ortaya çıkan bir başka bulgu da empati ve benlik kavramı arasında olumlu bir ilişki olduğudur. Yurtdışında yapılan araştırma sonuçları incelendiğinde de empati ve benlik arasında güçlü bir ilişkinin olduğunu gösteren sonuçlara rastlanmaktadır (Feshbach, 1982; Larrieu ve Mussen, 1986; Rigby ve Slee, 1993; Strayer, 1980).

Empati becerisinin gelişimi için öncelikle kişinin kendi duygularının farkında olması, duyguları arasındaki farkı hissedebilmesi önemlidir. İnsanlar kendi duygularını tanımlamada karışıklık yaşadıklarında diğerlerinin duygularını tanımlamaları daha güç olacaktır. Olumlu benlik kavramına sahip, kendileriyle ilgili olumlu düşünen bireyler kendi ihtiyaçları karşılandığı için başkalarının ihtiyaçlarına, duygularına odaklanabilirler. Kendini, duygularını tanıyan ve farkında olan bireyler başkalarını anlamak ve tanımak için zaman ve enerji ayırabilirler. Kendisiyle problemi olan, tam olarak kendisini tanıyamayan bireyler zamanlarının çoğunu kendilerini tanımaya ayıracakları için başkalarının duygularına odaklanamazlar. Dolayısıyla sağlıklı bir benlik kavramına sahip bireylerin empatik becerilerinin yüksek olması da beklenen bir sonuçtur.

Aile işlevleri ve empatik beceri arasındaki sonuçlara baktığımızda empatik beceri ile aile değerlendirme ölçeğinin, gereken ilgiyi gösterme iletişim, roller, duygusal tepki verebilme, davranış kontrolü ve genel fonksiyonlar alt ölçekleriyle anlamlı ilişkili bulunurken yalnızca problem çözme alt ölçeğiyle anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

Çocuğun içinde yetiştiği aile ortamı pek çok kişilik özelliğinin belirleyicisi olduğu gibi empatinin gelişiminde de oldukça önemlidir. Yapılan araştırmalar da göstermektedir ki sağlıklı aile ortamında yetişen çocukların, yani anne-babanın destekleyici olduğu, uygun disiplin yöntemini kullandığı, duygularını ifade ettiği ailelerde çocukların empatik becerileri daha gelişmiştir (Barnett, Howard, King ve Dino, 1980; Bar-Tal, Nadler ve Blechman, 1980; Bryant ve Crockenberg, 1980; Eberly, Montemayor ve Flannery, 1993; Eisenberg, Fabes, Schaller, Carlo ve Miller, 1991; Fabes, Eisenberg ve Miller, 1990; Frankel, Lindahl ve Harmon, 1992; Janssens ve Gerris, 1992; Krevans ve Gibbs, 1996; Rigby, 1993; Radke-Yarrow ve Zahn-Waxler, 1984; Robinson, Zahn-Waxler ve Emde, 1994; Trommsdorff, 1991)

Bu araştırmadan elde edilen bulgu da daha önceki araştırmaların bulgularıyla tutarlıdır. Ancak bu araştırmada, aile değerlendirme ölçeğinin problem çözme alt ölçeğiyle empati arasında bir ilişki bulunmamıştır. Ölçekte problem çözme alt ölçeği, ailenin etkili bir biçimde maddi ve manevi sorunlarını çözebilme becerisi olarak açıklanmaktadır (Bulut, 1990). Alt ölçekle ilgili maddelere baktığımızda (Günlük hayatımızdaki sorunların hemen hepsini aile içinde hal ederiz, Ailemizde bir dert varsa kendi içimizde hal ederiz. Sorunlarımızın çözümünde genellikle ailece aldığımız kararları uygularız vb.) problem çözmeyle ilgili nasıl bir yöntemin (karar

alınırken nasıl alınıyor, her aile üyesi fikrini söylüyor mu, aile içinde çocuklara da söz hakkı veriliyor mu, aile üyelerinin duygu ve düşünceleri kararı ne derecede etkiliyor gibi) kullanıldığından ziyade problemin aile içinde çözümlenip çözümlenmediğini anlamaya yönelik maddeler olduğunu görüyoruz. Problem çözme alt ölçeğinin empatiyle ilişkili olmamasını bu şekilde açıklayabiliriz.

Araştırmadan elde edilen bulgulara dayanarak çocuğun empati düzeyinin, ailenin işlevleriyle ve benlik kavramıyla ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. Anne-babaların çocuklarıyla ve birbirleriyle kurdukları ilişki biçimi, çocuklarına karşı sergiledikleri davranışlar hem benlik algısının oluşmasında hem de empatinin gelişmesinde son derece belirleyicidir. Empatinin ailede gelişebilmesi için öncelikle anne-baba bu konuda çocuğa doğru model olmalıdır. Çocuğun duygularını ifade etmesine imkan vermelidir. Özellikle olumsuz duygularını da paylaşması için teşvik etmelidir. Çocuğa gereken ilgi ve sevgiyi göstererek ihtiyaçlarını karşılamalıdır. Kendi ihtiyaçları karşılanan çocuk başkalarının ihtiyaçlarına karşı daha duyarlı hale gelecektir.

Kaynakça

- Akgül, A. ve Çevik, O. (2003). *İstatistiksel analiz teknikleri. SPSS'de işletme yönetimi uygulamaları*. Ankara: Emek Ofset.
- Barnett, M. A. (1990). Empathy and related responses in children N. Eisenberg ve J. Strayer (Eds.), *Empathy and its development* (pp. 146-163). Cambridge, NY: Cambridge University Press
- Barnett, M.A., Howard, J.A., King, L.M., ve Dino, G.A. (1980). Antecedents of empathy: Retrospective accounts of early socialization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 6(3), 361-365.
- Barnett, M. A., Thompson M. A., ve Pfeifer, J. R. (1985). Perceived Competence to help and the arousal of empathy. *The Journal of Social Psychology*, 125(5), 679-680.
- Bar-Tal, D., Nadler, A., ve Blechman, N. (1980). The relationship between children's perception of parents' socialization practices and helping behavior. *Journal of Social Psychology*, 111(2), 159-167.
- Bernadett- Shapiro, S., Efrensaft, D., Shapiro, J. (1996). Father participation in child care and the development of empathy in sons: An empirical study. *Journal of Family Therapy*, 23(1), 77-93.
- Borden, L. A., Karr, S. K. ve Caldwell-Colbert, A. T. (1988). Effects of a University Rape Prevention Program on Attitudes and Empathy Toward Rape. *Journal of College Student Development*, 29(2) 132-136.
- Borke, H. (1971). Interpersonal perception of young children: Ego-centrism or empathy? *Developmental Psychology*, 5(2), 263-269.
- Brody, L. R. ve Hall, J. A. (1993). Gender and emotion. M. Levis ve J. Havilland (Eds.), *Handbook of emotions* (pp.447-460). New York: Guilford Press.
- Bryant, B. (1982). An index of empathy for children and adolescents. *Child Development*. 53(1), 413- 425.
- Bryant, B. K. ve Crockenberg, S. B. (1980). Correlates and dimensions of prosocial behavior: A study of female siblings with their mothers. *Child Development*, 51(2), 529-544.
- Bulut, I. (1990) *Aile değerlendirme ölçeği (ADÖ) el kitabı*. Ankara: Özgüzelik Matbaası.
- Bulut, I. (1993). *Ruh sağlığının aile işlevlerine etkisi*. Ankara: Başbakanlık Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı Yayını.
- Carnras, L. A., Grow, G. ve Ribordy, S. (1983). Recognition of emotional expressions by abused children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 12 (2), 325-328.
- Çataklı, M. ve Öner, N. (1986- 1987). Çocuklarda öz kavramı ölçeği: Piers-Harris ölçeği'nin bir çeviri ve güvenilirlik çalışması. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi* 12 (1), 85-100.

- Çetin, N. C. (2008) İlköğretim Dördüncü Sınıf Öğrencilerinin Empatik Beceri Düzeylerinin Ana Baba Tutumları ve Özsaygı ile İlişkisi. (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Darling, N. ve Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Bulletin*, 113(3), 487-496.
- Davis, A. H. ve Franzoi, S. L. (1991). Stability and change in adolescent self-consciousness and empathy. *Journal of Research in Personality*, 25(1), 70-87.
- Deković, M. ve Janssens, M. A. M.. (1992).** Parents' child: Rearing style and child's sociometric status. *Developmental Psychology*, 28(5), 925-932.
- Denham, S. A. ve Burger, C. (1991). Observational validation of ratings of preschoolers' social competence and behavior problems. *Child Study Journal*, 21(3), 185-201.
- Denham, S. A. ve Holt, R. W. (1993) Preschoolers' likability as cause or consequence of their social behavior. *Developmental Psychology*, 29(2), 271-275.
- Eisenberg, N. ve Fabes R. (1990) Empathy: Conceptualization, measurement and relation to prosocial behavior, *Motivation and Emotion*, 14(2), 131- 149
- Eisenberg, N. ve Fabes, R. (1998). Prosocial development. N. Eisenberg (Ed.), *Handbook of child psychology: Vol.3.* (pp.701-778). NewYork: Wiley.
- Eisenberg, N., Fabes, R.A., Schaller, M., Carlo, G. ve Miller, P. A. (1991) The relations of parental characteristics and practices to children's vicarious emotional responding. *Child Development*, 62(6), 1393-1408
- Eisenberg, N. & Strayer, J. (1990). Critical issues in the study of empathy. N. Eisenberg ve J. Strayer. (Eds.), *Empathy and its development* (pp. 3-13). Cambridge, NY: Cambridge University Press.
- Eisenberg-Berg, N. ve Mussen, P. (1978) Empathy and moral development in adolescence. *Developmental Psychology*, 14(2), 185-186.
- Fabes, R.A., Eisenberg, N. ve Miller, P. (1990) Marenal correlates of children's vicarious emotional responsiveness. *Developmental Psychology*, 26(4), 639-648
- Feshbach, N. D. ve Roe, K. (1968) Empathy in six- and seven- year olds. *Child Development*, 39(1), 133-145.
- Feshbach (1982). Sex differences in empathy and social behavior in children .In N.Eisenberg (Ed.), *The development of prosocial behavior* (pp. 315-338). New York: Academic Pres
- Frankel, K. A., Lindahl, K. ve Harmon, R. J. (1992). Preschoolers response to maternal depression and emotional availability. *Infant Mental Health Journal*, 13(2), 132-146.
- Goldstein, A.P., Michaels, G.Y. (1985). *Empathy: Development, training, consequences.* Hillsdale, N.J.: Lawrence Erlbaum.
- Hoffman, M. L. (1975). Developmental synthesis of affect and cognition and its implications for altruistic motivation *Developmental Psychology*, 11(5), 607- 622
- Hoffman, M. L. (1982). The measurement of empathy. C. E. Izard (Ed.), *Measuring emotions in infants and children* (pp. 279-296). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Janssens, J. M. A. M. ve Gerris, J. R. M. (1992). Child rearing, empathy and prosocial development. J. M. A. M. Janssens ve J. R. M. Gerris (Eds.), *Child rearing: influence on prosocial and moral development* (pp. 57-77). Amsterdam: Swets & Zeitlinger .
- Kagan, J. (1981) *The second year.* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kagan J. ve Lamb, S. (1987). *The emergence of morality in young children.* Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Krevans J. ve Gibbs, J. C. (1996). Parents' use of inductive discipline: relations to children's empathy and prosocial behavior. *Child Development*. 67(6), 3263- 3277.
- Lamb, S. (1991). First moral sense: Aspects of and contributors to a beginning morality in the second year of life. W.M. Kurtines ve J. L. Gewirtz (Eds.), *Handbook of moral behavior and development* (pp.171-189), Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Larrieu, J. ve Mussen, P. (1986). Some personality and motivational correlates of children's prosocial behavior. *Journal of Genetic Psychology*, 147(2), 529-542.
- McDevit, T. M., Lennon, R. ve Kopriva, R. J. (1991). Adolescents perspectives of mothers and fathers prosocial actions and empathic responses. *Youth & Society*, 22(3), 387-409.

- Mehrabian, A. ve Epstein, N. (1972). A measure of emotional empathy. *Journal of Personality*, 40(4), 525- 543
- Mills, R. S. ve Grusec, J. E. (1989). Cognitive, affective, and behavioral consequences of praising altruism. *Merrill-Palmer Quarterly* 35(3), 299-326.
- Moller, C. (2000). *Hearthwork*. Hillerød: TMI.
- Özguven, İ. E. (2001) *Ailede iletişim ve yaşam*. Ankara: PDREM Yayınları.
- Radke- Yarrow, M. ve Zahn-Waxler, C. (1984). Roots, motives and patterns in children's prosocial behavior. E. Staub, D. Bar-Tal, J. Karylowski, ve J. Reykowski (Eds.), *Development and maintence of prosocial behavior*. International perspectives on positive morality (pp. 81-115). New York: Plenum.
- Rigby, K. (1993). School children's perceptions of their families and parents as a function of peer relations. *Journal of Genetic Psychology*, 154(4), 501 – 513.
- Rigby, K. ve Slee, P. (1993). Dimensions of interpersonal relating among Australian school children and their implications for psychological well-being. *Journal of Social Psychology*. 133(1). 33-42.
- Roberts, W. ve Strayer, J. (1996). Empathy, emotional expressiveness, and prosocial behavior. *Child Development*, 67(2), 449-470
- Roberts, W ve Strayer, J. (2004) Childrens anger emotional expressiveness and empathy:relations with parents empathy emotional expressiveness and parenting practices. *Social Development*. 13(2), 229-255
- Robinson, J. L., Zahn- Waxler, C. ve Emde, R. N. (1994). Patterns of development in early empathic behavior: Environmental and child constitutional influences. *Social Development*, 3(2), 125-145.
- Sagi, A. ve Hoffman, M. L. (1976). Empathic distress in the newborn. *Developmental Psychology*, 12(2), 175-176.
- Siegal, M. (1985). Mother-Child relations and the development of empathy: A short-term longitudinal study. *Child Psychiatry and Human Development* 16(2), 77-86.
- Simner, M.L. (1971). Newborn's response to the cry of another infant. *Developmental Psychology*, 5(1), 136-150.
- Strayer, J. (1980). A naturalistic study of empathic behaviors and their relation to affective states and perspective taking skills in preschool children. *Child Development* ,51,815-822.
- Şenocak, M. (1992). *Özel biyoistatistik*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Trommsdorff, G. (1991). Child rearing and children's empathy. *Perceptual and Motor Skills*, 72(2), 387-390.
- Van Ijzendoorn, M. H., ve De Wolff, M. S. (1997). In search of the absent father - meta-analyses of infant-father attachment: A rejoinder to our discussants. *Child Development*, 68(4), 604-609.
- Yüksel, A. (2003) Empati eğitim programının ilköğretim öğrencilerinin empatik becerilerine etkisi. (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Zahn- Waxler, C., Robinson, J. L. ve Emde, R.N. (1992). The development of empathy in twins. *Developmental Psychology*, 28(6), 1038-1047.
- Zahn- Waxler, C., Radke- Yarrow, M., Wagner, E. ve Chapman, M. (1992). Development of concern of others. *Developmental Psychology*, 28(1), 126-136.